

NEVEN BUDAK

O upotrebi kategorije procesa u historijskom istraživanju

U našoj se historiografiji do sada uglavnom nije obraćala pažnja na točno utvrđivanje pojmova bitnih za metodološki pristup historičara istraživačkom radu. Između ostalog, pojam »proces« neprekidno se upotrebljava i u svakodnevnom životu, često u smislu bilo koje vrste povijesnog kretanja. Zato je vrlo zanimljivo vidjeti kako se njemački historičari pokušavaju približiti definiciji tog pojma.¹

To je važno zato što je riječ o okvirnom pojmu o kojemu mora razmišljati svaki historičar koji se želi baviti ne samo opisom pojedinačnih neponovljivih događaja, već želi istraživati složenije povijesne činjenice.

Pojam »proces« upotrebljava se u historijskom istraživanju već dugo bilo pod tim, bilo pod kojim drugim nazivom. Postoji cijeli niz ekvivalenta tog pojma, na primjer: napredak, razvoj, nužnost, kretanje, tok, promjene. Neki povjesničari, a naročito filozofi, smatrali su čak i povijest samu po sebi »procesom procesa«. Do sada se, međutim, usprkos čestoj upotrebi tog pojma, nije nastojalo preciznije odrediti što on zapravo znači i što se sve njime može obuhvatiti. Čak ni filozofija povijesti nije pokušala odgovoriti na to pitanje.

Osim toga, u određivanju nekog povijesnog procesa, njegova toka, djelovanja i posljedica, kriju se i drugi problemi. Oni su ponajprije vezani za pitanje međusobne ovisnosti pojedinih struktura unutar procesa, slobode djelovanja i odlučivanja pojedinaca zahvaćenih njime, te samokretanja procesa. Rješavanje tih problema važno je već i zato što ono sprečava opasnost zaključivanja o potpunoj determinaciji ljudske povijesne akcije unutar procesa, i koncentraciju historičara isključivo na pojedinačne ljudske događaje.

Knjiga »Historische Prozesse« iz serije »Beiträge zur Historik«² ne nastoji odgovoriti na sva pitanja vezana za tu problematiku, i ne ulazi u sva područja obuhvaćena pojmom procesa. Odnos između strukture i procesa gotovo uopće nije dodirnut, a isto tako ni pitanje povijesti kao jedin-

¹ Jedini pokušaj u našoj historiografiji da se razmotri problem odnosa između »događaja«, strukture i »razvoja« (»procesa«) jest knjiga *Mirjane Gross* »Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi«, Zagreb, 1976 (na mnogo mjesta).

² *Historische Prozesse*, urednici Karl-Georg Faber i Christian Meier, Studiengruppe »Theorie der Geschichte«, Werner-Reimers-Stiftung, Bad Homburg, Beiträage zur Historik, sv. 2.

stvenog procesualnog niza. Urednici knjige, a gotovo i svi autori, ističu da je cilj iznesenih referata potaknuti na razmišljanje i upozoriti na nerazvijetljena područja metodologije historije u vezi s pojmom »proces«.

Referati su podijeljeni u tri grupe:

1. Shvaćanje historijskih procesa u tradiciji historijskog mišljenja.
2. Analiza i shvaćanje pojedinih procesa i tipova procesa u današnjoj znanosti.
3. Problem procesa u drugim znanostima.

Referati u prvom dijelu prikazuju upotrebu i shvaćanje pojma »proces« u starijim historiografijama, od grčke do historiografije prošlog stoljeća.³ U drugom se dijelu na šest primjera nastojalo pokazati na koji se način pojam procesa može upotrijebiti u istraživanju i koje su prednosti te upotrebe.⁴ Četvrti dio sadrži referate predstavnika nekih drugih znanosti u kojima se također razmišlja o pojmu »proces«.⁵

Opširan uvod, kao i još dva priloga, napisao je Christian Meier, jedan od dvojice urednika.⁶ Uz pregled problema vezanih za pojam procesa, on navodi i različita mišljenja nekih drugih historičara o tim pitanjima.

Ističe da se pojam »proces« upotrebljava zajedno sa svojim ekvivalentima u smislu pojma »tok«, ali može imati i uže značenje određenog kretanja u kojemu se izražava ovisnost povijesnih činjenica i povijesne nužnosti.

Autora najviše zanima funkcija ljudske djelatnosti u pokretanju procesa. Takav jedan pokretački dio on naziva impulsom. Karakter impulsa može biti različit. Impulsi mogu biti namjerni ili nenamjerni, ići strujom procesa ili djelovati protiv glavnih tokova. Ipak, svi su oni složeni dijelovi procesa podređeni njegovoj cjelini. Da bismo u istraživanjima mogli shvatiti neki proces, ističe Meier, potrebno je obuhvatiti dovoljno velik broj takvih impulsa. Oni djeluju međusobno, stvarajući tako pokretačku snagu koja obuhvaća nove faktore, pa se lanac uzročno-posljedičnih odnosa sve više širi. Ako se uključi veći broj faktora suprotnog djelovanja, može doći i do njegovog stezanja.

³ Christian Meier, *Prozess und Ereigniss in der griechischen Historiographie des 5. Jahrhunderts und vorher*; Hans Belting, *Vasari und die Folgen – Geschichte der Kunst als Prozess?*; Jochen Schlobach, *Die klassisch-humanistische Zyklentheorie und ihre Anfechtung durch das Fortschrittsbewusstsein der französischen Frühaufklärung*; Rudolf von Thadden, *Geschichte als Prozess im Denken von Alexis de Tocqueville*; Helmut Fleischer, *Zur Analytik des Geschichtsprozesses bei Marx*; Jörn Rüsen, *Der Uhr der die Stunde schlägt – Geschichte als Prozess bei Jacob Burckhardt*.

⁴ Christian Meier, *Autonomprozessuale Zusammenhänge in der Vorgeschichte der griechischen Demokratie*; Wolfgang J. Mommsen, *Der Hochimperialismus als historischer Prozess*; Helmut Berding, *Revolution als Prozess*; Robert A. Kann, *Historischer Prozess und Restaurationsproblem*; Rudolf Vierhaus, *Zum Problem historischer Krisen*; O. Marquard, *Kompensation – Ueberlegungen zu einer Verlaufsfigur geschichtlicher Prozesse*.

⁵ Helmut Coing, *Zum juristischen Prozessbegriff*; Erhard Scheibe, *Der naturwissenschaftliche Prozessbegriff*; Niklas Luhmann, *Geschichte als Prozess und die Theorie sozio-kultureller Evolution*; Shmuel N. Eisenstadt, *Soziologische Betrachtungen zum historischen Prozess*; Bruno Fritsch, *Der Prozessbegriff in der Sozialwissenschaft*.

⁶ Christian Meier, *Fragen und Thesen zu einer Theorie historischer Prozesse* (vidi bilj. 3 i 4).

Proces ne mora, po Meieru, nužno značiti promjenu. On navodi mišljenja nekih historičara koji pod pojmom »proces« smatraju i institucije koje reproduciraju neki sistem. S tog aspekta postojali bi i procesi dvojakog značenja: proces socijalizacije za pojedinca znači promjenu, a za društvo očuvanje.

Procesi ne moraju imati određen cilj, odnosno sudionici procesa ne moraju znati njegov ishod.

Samokretanje procesa, iako nedovoljno ispitano, značilo bi da proces iz uzajamnog djelovanja pojedinih svojih elemenata, sam stvara energiju potrebnu za pokretanje novih faktora i uključivanje novih elemenata. Šireći se, proces postaje snažniji, a čovjek uključen u proces gubi na značenju, pa se njegova djelatnost određuje snagom i pravcem cijelog procesa. O takvom djelovanju počeli su govoriti već vođe francuske revolucije, nazivajući ga »revolucionarnom burom, erupcijom, strujom« koja povlači za sobom pojedince i događaje. Meier spominje Georga Büchnera koji je, pišući 1833. o francuskoj revoluciji, ustanovio zapanjujuću sličnost uvjerenja i djelatnosti među njenim sudionicima i zaključio da su ljudi samo funkcije događaja. »Pojedinač je pjena na valovima, veličina je slučaj, vladavina velikana lutkarska igra.«

Meier navodi i rezultate Norberta Eliasa koji je proučavao »proces civilizacije« i ustanovio da ga čine procesi koji se sastoje od djelovanja pojedinaca, ali u njima nastaju institucije i formacije koje nitko nije zamišljao onakvima kakvima su stvorene. Na osnovi toga Elias je zaključio da je međuovisnost ljudi zapravo sistem koji je jači od volje i sposobnosti pojedinaca koji ga čine, te da nije racionalan (znači nastao namjernim djelovanjem pojedinaca) niti iracionalan (znači nastao na neshvatljiv način). Ovdje postaje jasno uočljiva opasnost pogrešnog tumačenja procesa i sila koje djeluju unutar njega. Od nužnosti, koja pojedincu nameće okvir unutar kojega može slobodno djelovati, do determinizma koji ne ostavlja nikakvu slobodu, samo je korak.

Prema Meieru, u procesu sudjeluju samo oni pojedinci ili grupe od kojih idu impulsi, i to samo toliko koliko su ti impulsi jaki.

Procesi se mogu promatrati i na drugi način, a ne samo kao zbroj impulsa. U smislu točno strukturiranih povijesnih činjenica oni predstavljaju povezanost mnogobrojnih radnji. Začetke takvog shvaćanja nalazimo već kod Vicoa, Kanta, Tocquevillea i Droysena. Oni smatraju da su procesi dugotrajni tokovi glavnih i sporednih djelovanja pojedinih radnji. Prema tome, ističe Meier, proces označava i vrste međuovisnosti radnji i djelovanja u koje ljudi zapadaju i kojima ne mogu potpuno upravljati. Kakve su posljedice neke radnje i kakva je njezina uloga u procesu, određeno je uglavnom konstelacijom u kojoj se odvija, te samo o tome ovisi kakva usputna djelovanja postiže i kakav će biti odnos između namjera i toga što postiže u ukupnom zbroju. Uz pomoć samostalnih povezanosti radnji moguće je protumačiti povijesne događajne komplekse, ali i opet postoji opasnost da historičar olako utvrdi nužnost neke povijesne činjenice.

Posebna vrst povezanosti radnji je autonomni proces. To je uža forma strukturirane procesualne povezanosti radnji, a obuhvaća ekstremne slučajeve neorganizirane radnje i nužnog međusobnog djelovanja. Takvi procesi nastaju iz aktivnosti sudionika koji su slobodni činiti što hoće, ali ne

toliko slobodni da bi zaustavili proces. Takvi procesi imaju vlastitu dinamiku i vlastite zakone. Meier navodi dva primjera takvih procesa: motorizaciju zapadnog društva i propast rimske republike. U prvom primjeru pojedinci počinju proces iz banalnih pobuda, ali on za njih postaje nezaustavljiv i ograničava njihovu slobodu djelovanja u svojim okvirima. U drugom slučaju manji broj pojedinaca počinje proces i protiv svoje volje (osim možda Cezara), u njemu imaju veliku slobodu djelovanja, pa ga čak u početku mogu i zaustaviti. Ovo je ujedno primjer za primjenu kategorije procesa na političku povijest.

Navodeći mišljenja nekih historičara da su procesi produkti prosječnih, masovnih i opetujućih djelatnosti, te se po tome razlikuju od događaja koji su istaknutiji i prepoznatljiviji u ljudskoj djelatnosti, Meier ističe kako bi to moglo navesti na pomisao da se događaji primjenjuju na političku, a procesi na ekonomsku i društvenu povijest. I jedni i drugi su, po njegovu mišljenju, primjenljivi na sva područja povijesti, a neki se proces može sastojati i iz događaja ako oni za sobom povlače dovoljno usmjerenih sporednih efekata. Uspoređujući proces i događaj, autor naglašava da je događaj rezultat sukoba raznih sila koje djeluju u suprotnim pravcima, dok u procesu svi, pa i protivnici, djeluju u istom smjeru. Osim toga, sudionici događaja sami odlučuju o svojoj djelatnosti, dok u procesu postoji okvir određene nužnosti.

Koliko neki proces možemo smatrati autonomnim, ovisi o tome kakvi su odnosi i motivi unutar njega. Stupanj sposobnosti da se to utvrdi ovisi i o izvorima, pa se mora računati s određenim stupnjem vjerojatnoće (npr. »vjerojatno nužan«). To, međutim, ne predstavlja veću teškoću od one koja se krije u drugim metodama.

Uvođenje kategorije procesa u historijska istraživanja je, prema Meieru, jednako tako nužno kao i praćenje praktičnog rada teorijskim razmatranjem problema. U historijskoj znanosti i inače taj spoj teorije i prakse je neophodan.

Procesualna povijest je, kaže Meier, u svojoj biti strukturalna, jer nužno proučava strukture u kretanju. Ne treba je, međutim, suprotstavljati događajnoj, jer su i događaji dijelovi procesa.

Autor na kraju ovog uvoda zaključuje da posebnu pažnju valja pokloniti proučavanju oblika povezanosti radnji, a naročito autonomnim procesima. Kada je riječ o većim epohama, jedan se proces ne može promatrati odvojeno od ostalih. Povijest se ipak ne smije proučavati samo kroz procese, već i kroz pojedince, njihovu djelatnost i interese.

U svojem drugom članku Christian Meier analizira neka djela grčkih historičara u kojima se naziru tragovi upotrebe kategorije procesa. Tako Herodot, tumačeći međuovisnosti, doduše samo površno, prikazuje ipak na neki način procesualno stvaranje Perzijskog Carstva i grčko-perzijski rat. Tukidid je, za razliku od njega, otišao već mnogo dalje, te jasno ocrtava razvoj trgovine i uzdizanje gradova, prikazavši to kao proces koji je započeo kralj Minos pobjedom nad gusarima koji su ugrožavali Egejsko more.

Hans Reiting daje prikaz životopisa istaknutih umjetnika talijanske renesanse, kojima je njihov autor Giorgio Vasari zapravo opisao proces na-

stajanja i razvoja umjetnosti tog razdoblja. Vasari je renesansu podijelio na tri perioda: djetinjstvo, mladost i zrelost. U svakom od njih stvarao je po neki značajni umjetnik, karakterističan za tu fazu. Na kraju »procesa renesanse« dolazi dekadansa. Put do cilja koji su sebi zadali ti umjetnici, Vasari prikazuje kao niz svladavanja bilo tehničkih bilo misaonih prepreka, čime se uvijek postavlja novi cilj. Posluživši se Vasarijevim djelom kao ilustracijom, Relting iznosi mišljenje da se povijest umjetnosti treba obrađivati kroz »sekvence«, odbacujući praksu prikazivanja velikih razdoblja umjetnosti kao jedinstvenih procesa. Sekvence dostižu i vremenom određeni stupanj na kojem se rješenje problema pretvara u novi problem.

Jochen Schlobach u svom prikazu klasično-humanističke teorije ciklusa i napada ranoprosvjeteljskih filozofa na nju nastoji prikazati suprotnosti dvaju različitih modela kojima su ljudi nastojali osmisliti promjene: ciklusa i napretka.

Pri analizi upotrebe pojma procesa kod Marxa, Helmut Fleischer stavlja težište na Marxovo viđenje povijesti kao procesa, pri čemu se suprotstavlja dogmatskom marksizmu i njegovu učenju o povijesti kao zatvorenom procesu. Pobjivajući takvo mišljenje, autor ističe da se stupnjevi povijesnog razvitka koje Marx navodi odnose samo na Zapadnu Evropu, te da je Marx tvrdio kako povijest tek počinje uklanjanjem kapitalizma i s njime »pretpovijesti čovječanstva«, pa je stoga u svom razvoju otvorena.

Jacob Burckhardt, Rankeov učenik, ali ne i sljedbenik, slagao se s njemačkim historizmom da je povijest univerzalni kulturni razvoj (proces), samo s tom razlikom, kako ističe Jörn Rüsen, da ga je on koncipirao antropološki, a ne teološko-metafizički. Razvoj se, prema Burckhardtovu mišljenju, sastoji od niza odvojenih procesa koje spaja ukupni, sveobuhvatni povijesni proces sastavljen od dvije komponente: prirode (borba za opstanak, rasa itd.) i antropološkog identiteta ljudi.

U svom članku o Tocquevilleu, Rudolf von Thadden je pokazao na koji je način taj pozitivistički historičar uz pomoć Milllove logike nastojao riješiti pitanje nužnosti i predestinacije. Tvrdio je da je čovjek božjom providnošću zatvoren u krug iz kojeg ne može izaći, ali u kojem djeluje slobodno. Osim toga, pojedinac zadržava slobodu i mogućnost slobodnog djelovanja samo ako prihvaća tok povijesti. Ako mu se suprotstavlja, do vodi sebe u opasnost da tu slobodu izgubi. Tocqueville je zaključio da su procesi antropocentrični, dakle, da glavnu ulogu u njima imaju ljudi, iako njima ne mogu ovladati. U povijesti, smatrao je on, ne može biti mehanicizma. Kategoriju procesa primijenio je na proučavanje razvoja demokracije kojeg je smatrao nezaustavljivim, s kojim se paralelno, po njegovu mišljenju, odvijao i proces centralizacije započet pod Starim režimom. Na taj je način prvi shvatio kontinuitet između Francuske prije i poslije revolucije.

Wolfgang J. Mommsen u uvodu svog članka razmatra neka opća pitanja vezana za kategoriju procesa. Nasuprot nekim drugim historičarima, naročito historičarima prošlog stoljeća, smatra da se povijest kao zbir svih historijskih procesa može zamisliti, ali ne i shvatiti. Kada bi to bilo moguće, nestalo bi potrebe za historijom kao znanosti. O povijesti možemo

govoriti kao o nizu procesa unutar odvojenih struktura dugog trajanja. Unutar jedne takve ograničene historijske formacije mogu se odvojiti brojni nizovi (sekvence) događaja procesualnog karaktera. Mommsen tvrdi da se procesima može priznati određena nužnost, kao i nezaustavljivost, samo u nekoj strukturi određenog trajanja. Ljudi mogu utjecati na brzinu i ishod procesa, ali ne i na usmjeravanje.

Zanimljivu definiciju krize iznosi u svom članku Rudolf Vierhaus: krize su procesi koji nastaju zbog smetnji u funkcioniranju dotadašnjeg političko-socijalnog sistema i kojima se pokretačke snage tog sistema ne mogu oduprijeti.

Do sada spomenutim definicijama procesa sociolog Bruno Fritsch dodaje još jednu: »Proces je promjena određenog stanja elemenata koji pripadaju nekom sistemu.« Pod sistemom smatra konačni broj elemenata čije okolnosti se bitno otklanjaju od »slučajne raspodjele« (random distribution, Zufallsvertreibung). Elementi koji konstituiraju sistem zovu se varijable. Prema jednoj od mogućih podjela dijele se na endogene i egzogene. Endogene varijable su određene samim sistemom, a egzogene su izvan sistema, ali na njega utječu i nisu ovisne u endogenim varijablama.

Analiza procesa, kaže autor, pokazuje da postoje različiti tipovi sistema: tehničko-mehanički, fizikalno-kemijski, biološki, socijalni, ekološki, socio-ekološki itd. Složeniji tipovi sistema sastoje se od jednostavnijih. Procesi unutar najsloženijih sistema, socio-ekoloških, jesu nelinearni, diskontinuirani, nepovratni i ovisni o vremenu.

Fritsch smatra da se procesi ni u kakvim sistemima ne mogu shvatiti bez proučavanja strukture i geneze sistema. Za njihovu obradu, naročito u ekonomiji, smatra da su najprikladnije kvantitativne metode.

Na kraju ove zbirke članaka može se zaključiti da se o definiciji procesa počelo sustavno razmišljati tek od nekog vremena. Zato se historičari još nisu složili ni oko toga na koja se područja istraživanja pojam procesa može primijeniti. Svima je autorima zajedničko da naglašavaju karakter nužnosti u procesu, njihovu složenost (bilo da je riječ o »sekvencama«, »impulsima«, »glavnim i sporednim radnjama« i sl.) i neophodnost primjene tog pojma u svim granama historijskog istraživanja. Historijska znanost ipak se sve odlučnije počela probijati prema istraživanju složenih društvenih kretanja.